

3. Глаззда М. Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра. Друкарня 18—19 ст. / М. Глаззда, М. Дегтярьов, Н. Коваленко // Звід пам'яток історії та культури. — Режим доступу: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/lavra/verhnya-teritoriya-lavri-1120-st/svyato-uspenska-kiyevo-pecherska-lavra-drukarnya-18-19-st>. (дата звернення: 09.06.2016). — Назва з екрана.
4. *Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ* : Библиогр. указ. : В 2 ч. Ч. 2. 1861—1917 гг. / Сост. : С. Н. Мельник, М. Г. Швалб ; Науч. ред. : С. М. Куделко ; Библиогр. ред. : С. Б. Глибицкая, Ю. Ю. Полякова. — Харьков : ХНУ, 2006. — 169 с.
5. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. — 502 с. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/isaevych/is.htm> (дата звернення: 23.05.2016). — Назва з екрана.
6. *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.* : енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк ; За ред. В. С. Брюховецького. — Київ : Вид. дім "КМ Академія", 2001. — 736 с.
7. *Кралоук П.* Острозька Біблія в дослідженнях Івана Огієнка. — Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=13:-q-q&catid=25 (дата звернення: 31.05.2016). — Назва з екрана.
8. *Мицько І. З.* Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія. — Історія української культури. Т. 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). — Київ, 2001. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult2.htm> (дата звернення: 31.05.2016). — Назва з екрана.
9. *Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка* / В. В. Різун, М. С. Тимошик, А. Є. Конверський та ін. ; Передм. В. В. Скопенка. — Київ : Наша культура і наука, 2004. — 440 с.
10. *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства / І. І. Огієнко. — Київ : Либідь, 1994. — 448 с. ("Пам'ятки історичної думки України"). — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd.htm> (дата звернення: 23.05.2016). — Назва з екрана.
11. *Острозька академія XVI—XVII століття.* Енциклопедія. — Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2011. — 512 с.
12. *Подолька Н. С.* Видавничі справи Харкова кінця XIX — початку XX ст. у документах / Н. С. Подолька // Вісник ХДАК. — 2014. — № 42. — С. 39—49. — Режим доступу: <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/v42/40.pdf> (дата звернення: 12.06.2016). — Назва з екрана.
13. *Русинська-Гертих Г.* Друкарня, книгарня і бібліотека у структурі Львівського університету / Галина Русинська-Гертих // Вісник Львівського університету. Сер. : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. — 2008. — Вип. 3. — С. 65—75. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlukbit_2008_3_7 (дата звернення: 23.05.2016). — Назва з екрана.
14. *Тимошик М. С.* Історія видавничої справи : підручник. — 2-ге вид, виправлене. — Київ : Наша культура і наука, 2007. — 496 с.
15. *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії. 1615—1817 рр. / З. І. Хижняк. — Київ : Вид. дім "КМ Академія", 2002. — 192 с.

В статті проведено аналіз перших спроб книго-видавання флагманами університетського образования в Україні — Острозької і Києво-Могилянської академіями, Харківським університетом, Київським університетом Святого Володимира і Львівським університетом, обобщены их достижения.

The first attempts of publishing by leaders of university education in Ukraine — Ostroh Academy, Kyiv-Mohyla Academy, Kharkiv University, Kiev University of St. Vladimir and Lviv University have been analyzed in the article, their achievements have been summarized.

Надійшла до редакції 12 серпня 2016 року

УДК 655.11:066.26:271.2-523.6(477-25)"17"

Віктор Соколов,
кандидат історичних наук,
головний бібліотекар НІПБУ

Видання календарів друкарнею Києво-Печерської лаври у XVIII столітті

Досліджено основні особливості та етапи розвитку видання календарів друкарнею Києво-Печерської лаври у XVIII ст.; проаналізовано їхній зміст, поліграфічне оформлення. Основну увагу приділено виявленню та аналізу природничо-наукових відомостей у зазначених друках та з'ясуванню значення видання календарів друкарнею Києво-Печерської лаври XVIII ст. у популяризації та поширенні природничо-наукових знань.

Ключові слова: календарі, природничі науки, книгодрукування, друкарня Києво-Печерської лаври, XVIII ст., Україна.

Із XVIII ст. світоглядний консерватизм у сферах освіти, науки та духовної культури загалом поступово втрачав свої позиції, що можна простежити, зокрема, за змістом виданих і рукописів, які створювалися і розповсюджувалися в Україні. Нові наукові відкриття, просвітницькі ідеї та культурно-світоглядні течії, які надходили з передових країн Західної Європи, стимулювали власні пошуки та розвиток наук в Україні. Одним із головних шляхів поширення наукових знань були природничо-наукові книги. Крім традиційного напрямку книгодрукування (видання трактатів, дисертацій, навчальних

посібників тощо, які були призначені насамперед ученим, викладачам і студентам вищих навчальних закладів), розвивалися, так би мовити, "малі форми" видань, що також відображали досягнення наук і поширювали знання про природу. Одними з них були календарі, що мали великий попит серед різних прошарків населення. З часом, із розвитком знань про природу і всесвіт, у календарях усе частіше публікувалися відомості з різних галузей природничих наук, а виклад матеріалу все більше наближувався до стилістичних і змістових особливостей літератури науково-популярного типу.

Аналіз видання календарів друкарнею Києво-Печерської лаври (КПЛ), їхнього значення у популяризації та поширенні наукових знань, розвитку духовної культури загалом ще не був об'єктом окремого комплексного дослідження. Певні аспекти зазначеної теми розглянуто у публікаціях Я. Запаско, П. Пекарського, С. Петрова, Н. Собко та ін. Метою запропонованої статті є характеристика розвитку видання календарів друкарнею Києво-Печерської лаври у XVIII ст., розгляд особливостей їхнього випуску та значення у поширенні природничо-наукових знань серед різних прошарків тогочасного суспільства.

Друкування календарів на теренах України бере відлік від XVII ст. Зміст перших випусків відображав середньовічні погляди на світ, природні та небесні явища, що також можна прослідкувати і у матеріалах більшості їхніх видань першої половини XVIII ст. Із комерційного погляду друкування календарів було вигідним, оскільки вони виходили чималими тиражами, їх швидко розкуповували. Однак така популярність нерідко спричиняла багато суперечок і навіть судових справ між друкарями. Пріоритетне право на видання календарів було, звісно, почесним, але видавців більше приваблював фінансовий бік справи. Проте, незважаючи на монополні права певної друкарні, інші підприємства неофіційно також залюбки перевидавали різноманітні календарі. Окрім основного призначення, ці видання подавали відомості з природничих наук, медицини, ветеринарії, господарства, історії, політики тощо, завдяки чому були надзвичайно популярними серед населення. Упродовж XVIII ст. на території України було надруковано понад 100 видань календарів [3, с. 114].

На Лівобережній Україні, до якої адміністративно належав і Київ, протягом більшої частини XVIII ст. (відповідно до царських указів і постанов Сенату 1720-х рр.) світську книгу майже не друкували. Тільки наприкінці століття, з розвитком громадянського книгодрукування, почали активніше видавати твори художньої літератури, підручники, наукові праці, календарі тощо. Випуск календарів у Російській імперії упродовж XVIII ст. перебував під пильною увагою влади та урядових установ, які час від часу видавали постанови, що забороняли або обмежували друкування "місяцесловів і прогностиків".

Значний досвід у виданні календарів на Лівобережній Україні мала друкарня Києво-Печерської лаври, темпи книгодрукування якої почали зростати наприкінці XVII — на поч. XVIII ст., коли тематика літератури урізноманітнілася. Проте новому підйому не судилося здійснитися. 1718 р. під час пожежі згоріла друкарня КПЛ, її бібліотека та інші приміщення. До того ж на початку 1720-х рр. царський уряд заборонив КПЛ друкувати світські книги, що значно погіршило тематичний репертуар. Незважаючи на це, іноді виходили, окрім старих церковних видань, й світські. Зокрема, упродовж 1730—1750-х рр. у друкарні КПЛ випущено календарі за зразками своїх видань другого-третього десятиліття XVIII ст. Певна частина друків мали доповнення до основного змісту у вигляді окремих невеликих статей з історії української церкви, держави, природничих наук, господарства тощо. Окремі календарі містили відомості з астрономії, медицини, ветеринарії та інших наук, які за змістом ще перебували під впливом середньовічного світогляду і, безумовно, не суперечили встановленим православним канонам і догматам Біблії. До того ж основну частину календарів КПЛ надруковано у першій половині XVIII ст., коли позиції церкви в суспільстві були доволі міцними. У другій половині XVIII ст. видання календарів значно скоротилося і відновилося лише наприкінці століття, коли випускати їх почали у громадянській друкарні Києво-Могилянської академії, заснованій при друкарні КПЛ 1787 р. Проте у нових історичних умовах і друкарня, і, власне, Києво-Могилянська

академія, вже не мали того важливого просвітницького значення, як друкарня Лаври на початку XVIII ст. [5, с. 95].

Вище зазначалося, що більшість календарів КПЛ було опубліковано на початку XVIII ст. Перший "Календарь или месяцеслов христіанский... на лето 1714" обсягом 16 сторінок, побачив світ 1713 р., його титул було прикрашено заставкою та рамкою. У виданні уміщено відомості з історії та природничих наук, зокрема статті "О затмениях сего году 1714", "О здравии и болезнях", "О кровопускании жилном и рожечном и як лекарство приймати" [1]. За зразком цього видання до середини XVIII ст. у друкарні КПЛ виходили календарі під назвою "Календарь или месяцеслов...", "Календарь на ... год", більшість з яких мали відомості з політики, історії, астрології, медицини, господарства тощо. Упродовж 1713—1755 рр. у лаврській друкарні випущено понад 20 видань календарів, часто прикрашених гравюрами із зображенням храмів КПЛ, різноманітними символічними образами та іншими художніми елементами. Окремі календарі було надруковано під назвою "Мінологіон... сі есть месяцеслов".

Виокремимо три періоди розвитку видання календарів друкарнею КПЛ, які збігаються і з основними етапами її діяльності:

1. Становлення та розвиток видання календарів до початку репресивних указів 1720-х рр. Для цього етапу характерними були багате поліграфічне виконання друків, пошук нових шляхів книгодрукування, прагнення до розширення тематичного репертуару, відображення у виданнях нових тенденцій розвитку суспільного життя (зокрема, в більшості календарів пропонували відомості з різних галузей знань і господарства);

2. 1720-ті — друга пол. 1780-х рр., коли царський уряд заборонив випускати світські видання на Лівобережній Україні, зокрема й у друкарні КПЛ. Суттєвого розвитку видання календарів цього періоду за змістом і формою не отримало. Літератури, яка відображала б нові тенденції, чи досягнення науки, чи зміни в господарському, соціально-культурному житті суспільства, майже не було. Лише в окремих календарях уміщували відомості з природничих наук, зокрема з астрономії, як, наприклад, у "Календаре, или месяцеслове на... 1727, указующий течение луны в зодиаках с градусами, месячная рождения, полный месяц, четверти с прогностиками. Такожде затмения солнечная и прочая прогностики, с табели восхода и захода солнца приложением", що був надрукований 1726 р. [6, с. 112]. Проте, всупереч указам і постановам, згідно з якими Петербурзька академія наук мала монополне право на видання календарів на території Російської імперії, їх іноді публікували й у друкарні КПЛ. Від другої половини XVIII ст. у Росії більшого розвитку набула науково-популярна періодика, а календарі поступово перетворилися у довідково-розважальні видання. Цю тенденцію можна прослідкувати у матеріалах календарів, що побачили світ на території України в останню третину XVIII ст.;

3. 1787 р. — скасування цензури Синоду над виданнями Лаври і підпорядкування друкарні митрополії, а також заснування при ній філії з громадянським шрифтом для задоволення навчальних і наукових потреб Києво-Могилянської академії. Для календарів цього періоду характерні якісні зміни й у формі, й у змісті. У створенні друків почали брати участь викладачі та студенти Києво-Могилянської академії.

Перше видання календаря, що побачило світ у друкарні Києво-Могилянської академії, було своєрідним пердруком статей з "Московского любопытного месяцеслова на 1776 год" з невеликими скороченнями та додатками. Наступні випуски укладено вже у "стінах" Києво-Могилянської академії, у друкарні якої з 1796 р. щорічно виходили

"Киевские месяцесловы на лето от рождества Христова...". В їхній підготовці брав участь видатний математик, учений-енциклопедист І. Фальковський (1762—1823), який з 1788 р. читав в Академії лекції з математичних наук, а також відкрив фізико-математичний кабінет, в якому були земні й небесні глобуси, сфери М. Коперника, повітряний насос, електрична машина, телескоп, астролябія, барометр тощо. При Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі науковець створив невелику обсерваторію. І. Фальковський віддавав перевагу кеплерівській теорії руху планет, опишував видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; наводив відомості про комети та змінні зорі; розглядав питання, щодо розмірів Землі та ін. Короткі відомості про власні спостереження І. Фальковський друкував у "Киевских месяцесловах", чотири видання яких побачили світ наприкінці століття. До сьогодні дійшла низка рукописних праць І. Фальковського та книг, які він переписував. В одному з його рукописних збірників уміщено матеріали "Киевского месяцеслова" за 1799 і 1800 рр., "Составление корня солнечных движений на 1801 год" (обчислення зробили викладачі та студенти Київської академії; під кожним місяцем підписано імена двох укладачів) та ін. [2, с. 95]. Календарі, підготовлені під керівництвом І. Фальковського ("Киевские месяцесловы..." обсягом до 50 сторінок), були прикрашені віньєтками і кінцівками. Окрім основного змісту, вони мали відомості з історії церкви, держави княжої доби, архітектури, астрономії, фізики тощо [7, с. 34].

Розвиток видання календарів в останню третину XVIII ст. був зумовлений вимогами й тенденціями епохи Просвітництва, що спонукало видавців популяризувати наукові знання і доводити їх до широких верств населення не лише у формі навчальних і наукових праць, а й у науково-популярних, довідкових, енциклопедичних видань, зокрема різноманітних календарів ("прогностиків", "месяцесловов" тощо). У календарях друкарні КПЛ, так само як і у більшості аналогічних видань того часу, повідомлення з природничих наук, зокрема з астрономії, медицини, ветеринарії, господарства тощо, мали рекомендаційно-практичний та довідковий характер. Проте календарі КПЛ не містили ґрунтовних статей науково-популярного характеру, як, приміром, "дунчевські календарі" або календарі друкарні Піллерів у Львові. Більшість видань зазвичай обмежувалися поданням прогностиків. Якщо до останньої третини XVIII ст. повідомлення торкалися здебільшого питань астрології, медицини, ветеринарії або господарства при певному домінуванні релігійних поглядів, то наприкінці XVIII ст. переважали матеріали з астрономії, фізики, географії тощо. Календарі, тираж яких сягав кількох тисяч примірників, розповсюджували повсюду. Зазвичай ці друки не були розраховані на тривале користування, тому в книжкових зібраннях і бібліотеках рідко зберігалися, проте постійно перебували "на руках", їх часто переглядали, перечитували, робили виписки. Отже, ці видання "брали активну участь" у поширенні наукових знань і збудженні інтересу до науки, насамперед серед освічених селян, козаків, міщан, нижчого духовництва. Звісно, календарі були в ужитку й серед високоосвічених верств населення, проте не чинили значного

впливу на їхній світогляд, оскільки заможні читачі могли користуватися авторитетнішими науковими працями.

Календарі друкарні КПЛ до 1780-х рр. мали переважно традиційні форми подачі матеріалу та зміст, характерні для парадигми середньовічної науки. Укладачі й автори статей віддавали перевагу старим, релігійним, а не науковим уявленням. Часто повідомлення обмежувалися астрологічними прогнозами, які продовжували друкувати майже до кінця століття, оскільки астрологія була надзвичайно популярною серед читачів. Відомості з природничих наук, приміром з астрономії, мали практичний і довідковий характер, проте у специфічній формі відображали знання про астрономічні та природні явища. Звісно, календарі не слугували трибуною для оприлюднення нових відкриттів, але значною мірою сприяли поширенню природничо-наукових знань і популяризації досягнень науки. Отже, на прикладі цих видань можна дослідити загальні риси особливостей розвитку книгодрукування, книжкової справи, змін світогляду та соціально-культурного життя суспільства загалом у певний історичний період.

Список використаних літератури та джерел

1. *Відділ стародруків та рідкісних видань* НБУ ім. В. І. Вернадського, шифр: Гр. 3416, Гр. 5327.
2. *Булашев Г. О.* Пресовещенный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский / Г. О. Булашев. — Київ, 1883. — 286 с.
3. *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765—1800) / Я. Запаско, Я. Ісасвич. — Львів : Вища школа, 1984. — 127 с.
4. *История механики в России / А. Н. Боголюбов, И. З. Штокало, Э. Г. Цыганкова и др. ; АН УССР, Ин-т истории.* — Киев : Наукова думка, 1987. — 390 с.
5. *Пекарский П. П.* Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 2 / П. П. Пекарский. — Санкт-Петербург : Тип. Общ. польза, 1862. — 578 с.
6. *Петров С. О.* Гражданское книгодрукування на Україні (XVIII — середина XIX ст.) / С. О. Петров // Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. — Київ : Наук. думка, 1964. — С. 108—127.
7. *Собко Н.* Русские и славянские календари и месяцесловы за 100 лет (1725—1825) / Н. Собко. — Берлин, 1880. — 92 с.

Исследованы основные особенности и этапы развития издания календарей типографией Киево-Печерской лавры в XVIII в.; проанализировано их содержание, полиграфическое оформление. Основное внимание уделено выявлению и анализу естественнонаучных сведений в указанных изданиях и определению значения печатания календарей типографией Киево-Печерской лавры XVIII в. в популяризации и распространении естественнонаучных знаний.

The main features and stages of development of publications calendars printing press Kiev-Pechersk Lavra in the XVIII century; analyzes their contents, printing design. The focus is on the identification and analysis of natural science information in these publications and to determine the value of printing calendars printing press Kiev-Pechersk Lavra the XVIII century in the promotion and dissemination of scientific knowledge.

Надійшла до редакції 27 квітня 2016 року